

מנהיגות דתית נועזת ומחיריה
הפגיעה במעמדו הציבורי של הרב שלמה גורן בעקבות
פרשת "האח והאחות"¹

שפרה מישלוב

הרב שלמה גורן (תרע"ח–תשנ"ה) היה הרב הראשי לצה"ל בשנים תש"ח–תשל"א, הרב הראשי לתל אביב יפו בשנים תשל"א–תשל"ג והרב הראשי לישראל בשנים תשל"ג–תשמ"ג. במהלך שנות כהונתו בתפקידים ציבוריים הוא גיבש משנה הלכתית בתחומים רבים ומגוונים הנוגעים לעם, לארץ, למדינה ולהתפתחויות מודרניות, טכנולוגיות ותרבותיות. הרב גורן היה מעורב, בין השאר, בפתרון הלכתי של בעיות סבוכות בענייני מעמד אישי וזהות יהודית. הוא לא היסס להביע את עמדתו בסוגיות רגישות אלה ואחרות באופן חד ונחרץ, ובכך עורר עליו את זעמם של אישים ושל חוגים אשר התנגדו לדרכו.²

מאמר זה עוסק באחת הפרשיות המרכזיות ביותר שהרב גורן היה מעורב בהן, ואשר השפיעה באופן מרחיק לכת על מעמדו הציבורי ועל המשך תפקודו כפוסק וכאיש ציבור. המאמר מבקש לעמוד על הרקע לפרשה, לנתח את מעורבותו של הרב גורן בפתרונה, ולברר כיצד השפיעה על המשך דרכו הציבורית.

הפרשה החלה כאשר האחים חנוך ומרים לנגר ביקשו להינשא לבני זוגם. הם לא קיבלו היתר נישואין בטענת ממזרות, משום שנולדו לאמם לאחר שנישאה שנית בלי שקיבלה גט מגר פולני, אברהם בורוקובסקי, שלו הייתה נשואה בפולין. ממזרותם נקבעה כבר בשנת תשט"ו בבית הדין הרבני בתל אביב אשר דן בתיק הנוגע להוריהם. בשנת תשכ"ה, כאשר נתקלו בסירוב להשיאם, פנו השניים שוב

1 מחקר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן, בהנחיית פרופ' מאיר הילדסהיימר, רמת גן תש"ע (להלן: מחקרי).

2 הרחבה על דמותו ועל פעילותו הציבורית של הרב גורן, ראו מחקרי, בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948–1994.

לבית הדין הרבני בתל אביב ולאחר דיון בעניינם נקבע שלא ניתן להעניק להם היתר נישואין. גם בית הדין הרבני בפתח תקווה, שאליו פנו השניים, דחה את בקשתם בשנת תשכ"ו. בשנים תשכ"ו–תש"ל נדון התיק בעניינם בפני בית הדין הרבני הגדול לערעורים, ואף בו נקבע שאין להתיר לאחים להינשא. בית הדין החזיר את הדיון בעניין יהדותו של בורוקובסקי לבית הדין הרבני בפתח תקווה. זה דן במעמדו של בורוקובסקי, שמע עדים נוספים וקבע שהוא יהודי ולכן היה צורך בגט לביטול הנישואים, והממזרות קיימת. על פסק דין זה הוגש ערעור נוסף בפני הרכב בית הדין הרבני הגדול, וזה פסק בשנת תש"ל שאין לשנות את הכרעתו של בית הדין בפתח תקווה.³ הרב גורן הכיר לדבריו את האחות לנגר מימי שירותה בצה"ל במטכ"ל סמוך ללשכתו, והיא גוללה בפניו את צרתה. בעת הדיונים בתיק בבית הדין הגדול לערעורים פנה הרב גורן, אשר כיהן באותה עת כרב הראשי לצה"ל, לבית הדין, וטען שיש פתח להתיר את האחים ממזרותם, אך טענתו לא נתקבלה.⁴

בצר להם פנו האחים לשר הביטחון משה דיין.⁵ הוא פנה אל הרב גורן בבקשה שיפתור את הבעיה. הרב גורן כתב חוות דעת והבהיר כיצד ניתן להתיר את השניים. הוא פרסם את חוות דעתו בחודש אדר תשל"א בשלהי כהונתו כרב הראשי לצה"ל. חוות הדעת התבססה בעיקרה על מסמכים ועל עדויות שאפשר להסיק מהם שבורוקובסקי לא התגייר כדין, וכי אף אם התגייר הרי לאחר מכן חזר לדת הנוצרית ובזה הוכיח כי גיורו לא חל מלכתחילה. לפיכך נישואיו עם אמם של האחים לא היו תקפים ולא היה צורך בגט כדי לבטלם.⁶ חוות דעתו נמסרה לרב הראשי לישראל, הרב יצחק נסים,⁷ ולשרי הממשלה אשר היו מעורבים בעניין. העיתונים פרסמו בהרחבה ובכותרות הראשיות את מסקנותיו של הרב גורן שעל פיהן ניתן להתיר את הממזרים.

- 3 בנימין לאו, "שני מלכים בכתר אחד", ארץ אחרת, 46 (תשס"ח), עמ' 88. יצוין שבבית הדין הרבני הגדול טען הרב שאול ישראלי שבורוקובסקי אינו יהודי, ולכן האחים אינם ממזרים, אך דעת הרוב שנתקבלה הייתה דעתו של הרב יוסף שלום אלישיב אשר קבע שבורוקובסקי מתנהג כיהודי, ולכן גרותו אינה בטלה.
- 4 הרב שלמה גורן, פסק הדין בעניין האח והאחות, ירושלים תשל"ג, עמ' 12.
- 5 משה דיין (1915–1981) – הרמטכ"ל הרביעי של צה"ל. משנת 1965 היה חבר כנסת, לאחר מכן שר הביטחון ולבסוף גם שר החוץ בממשלות אשכול, רבין ובגין.
- 6 הרב שלמה גורן, חוות דעת בעניין מעמד אישי, תל אביב תשל"א.
- 7 הרב יצחק נסים (1895–1981) – הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי לישראל בשנים 1955–1972.

משה דיין פנה לרב נסים בבקשה שירכיב בית דין מיוחד לדיון חוזר בעניין. הוא אף הביא את הנושא לדיון בממשלה והודיע שלא יהיה מוכן לוותר בעניין זה, ואם לא יימצא פתרון הלכתי ידרוש את תיקון חוק הנישואין. כך יאפשר לממזרים להינשא שלא על ידי בתי דין רבניים. דרישתו זו הובילה לאיומי פרישה מהקואליציה מצד המפד"ל ומשבר קואליציוני עמד בפתח.⁸ הרב נסים ניסה לטענתו להרכיב בית דין שיתיר את האחים, אך לדבריו, מאמציו לא צלחו בשל התנגדותם העזה של חוגים חרדיים אשר פרסמו את התנגדותם לפסק ולרב גורן.⁹ על רקע המערבולת שאליה נכנסה המערכת הפוליטית בעקבות הפרשה נפגשה ראש הממשלה גולדה מאיר¹⁰ בעצמה עם האחים וביקשה מהם שלא לנקוט הליכים משפטיים נוספים עד שיערכו בחירות חדשות לרבנות הראשית, שאליהן הגיש הרב גורן את מועמדותו. האחים נעתרו לבקשתה לאחר שהבהירה להם שהיא מעריכה שהרב גורן ייבחר לרב הראשי וירכיב בית דין שיתיר אותם.¹¹ מיד עם היבחרו לרב הראשי לישראל הבהיר הרב גורן כי בכונתו לפעול להתרת האחים, והכריז שלא ישתתף בטקס הכתרתו לרב ראשי עד אשר יצליח להרכיב בית דין אשר יפתור את בעייתם.¹² הוא קרא למנהיגי מפלגת הליברלים העצמאיים, אשר על רקע בעייתם של האח והאחות לְנַגֵּךְ ביקשו לקדם הצעה לשינוי חוק הנישואין שיתיר נישואין אזרחיים, וביקשם להקפיא את הצעת החוק ולמנוע משבר קואליציוני. המפלגה קיבלה את בקשתו והחליטה לדחות בשנה את הגשת החוק כדי שלא להיראות בציבור כמי שנוקטת צעדים בעקשנות בלתי

8 ראו עיתוני התקופה, 9–10 במרס 1971.

9 ראו עיתוני התקופה, 14 במרס 1971; 1 באפריל 1971.

10 גולדה מאיר (1898–1978) – חברת הסוכנות היהודית ולאחר מכן חברת כנסת ושרה מטעם מפא"י מהכנסת הראשונה ועד לכנסת השמינית; ראש ממשלת ישראל בשנים 1969–1974.

11 "ידיעות אחרונות", 15 בספטמבר 1971, עמ' 3. על פי דיווחי העיתונות, הציע באותה עת הרב אונטרמן, אשר סירב בתחילה להתערב בעניין בטענה שלא התייעצו עמו, לאח ולאחות להביא את עניינם לדיון נוסף בפני בית הדין הרבני הגדול שידון בהרכב של שבעה דיינים במקום ארבעה דיינים שדנו בעניינם קודם לכן. ברם הם העדיפו להמתין לרב גורן מחשש שהתוצאה בבית הדין הרבני הגדול שישב פעם נוספת תקבע את מעמדם כממזרים.

ראו Eliezer Don-Yehiya & Charles Liebman, *Religion and Politics in Israel*,

Bloomington 1984, pp. 93–94.

12 ראו עיתוני התקופה, 14–19 בנובמבר 1972.

מוכנת. היא נימקה זאת בהסכמתו של הרב גורן לנסות ולפתור את בעיותיהם של פסולי החיתוך.¹³

זמן קצר לאחר היבחרו ניסה הרב גורן להקים בית דין מיוחד שידון בעניינם, אך לטענתו בכל פעם שניסה להושיב בית דין "הופעל מסע אימים על הדיינים המיועדים מצד קבוצות אלימות ושליחיהן השונים אשר איימו על הדיינים לשרוף את ביתם ואפילו לרצוח אותם עם בני ביתם".¹⁴ גם הרב עובדיה יוסף, אשר נבחר יחד עם הרב גורן לרב הראשי הספרדי לישראל וישב בהרכב האחרון של בית הדין הרבני הגדול שדן בעניינם של האחים, התנגד להקמת בית דין מיוחד. הוא דרש שהעניין יובא שוב לפתחו של בית דין רבני אזורי, ואם לא יותרו בבית דין זה יוגש ערעור נוסף לבית הדין הרבני הגדול. הרב גורן סירב בנימוק שבית הדין הרבני הגדול מושפע מחוגים קיצוניים ולא יוכל לפסוק לקולא בעניין זה. בית הדין הרבני הגדול אף סירב למסור לידי הרב גורן את התיק בעניינם של האח והאחות, והוא הופקד בכספת הבנק הלאומי.

לצד מאמציו של הרב גורן להרכיב בית דין מיוחד הגיש בורוקובסקי בקשה להכרה ביהדותו בבית הדין בפתח תקווה בגיבוי רבנים חרדיים. הבקשה הוגשה בבית הדין שבו ישב הרב שלמה קרליץ, אשר פסק במהלך השנים בעניינם של האחים וניהל מלחמת קרמה נגד כוונתו של הרב גורן להתירם. הכרת בית הדין ביהדותו של בורוקובסקי עלולה הייתה לשים לאל את מאמציו של הרב גורן להתיר את האחים, משום שחוות הדעת שפרסם הסתמכה, כאמור, במידה רבה על ביטול גרותו.

בעקבות הגשת הבקשה על ידי בורוקובסקי ומידע שהגיע לרב גורן בדבר כוונות לפנות לבג"ץ על מנת שיוציא צו מניעה נגד כינוס בית דין מיוחד מיהר הרב גורן לכנס בית דין שהורכב מתשעה דיינים. לדברי הרב גורן כיהנו חברי בית הדין באותה עת בפועל בבתי הדין הרשמיים של המדינה, אך שמותיהם נשארו חסויים "פן יבולע להם".¹⁵ בית הדין פסק ביום י"ג בכסלו תשל"ג שהאחים מותרים לבוא בקהל. הרב גורן כינס מסיבת עיתונאים והכריז על הכרעת בית

13 ראו עיתוני התקופה, 19–24 באוקטובר 1972.

14 הרב גורן, האח והאחות (לעיל הערה 4), הקדמה.

15 שם, עמ' 22–26. במהלך הראיונות למחקר זה נודעו לי שמותיהם של הדיינים שחתמו על ההיתר, אך המרוויינים ציינו את בקשתו הנחרצת של הרב גורן שלא לפרסם את השמות. כמה מהשמות כבר פורסמו, ובהם הרב יעקב רוזנטל, אב בית הדין בחיפה, הרב יוסף גליקסברג, רבה של גבעתיים, והרב חיים פרדס, אב בית דין בתל אביב.

הדין.¹⁶ לדברי הרב גורן, כמה שבועות קודם לכן, לאחר שכבר חתמו שלושה דיינים על ההיתר, הוא הודיע לאחות מרים לנגר ולכלתו של האח חנוך לנגר להתכונן לחתונה, וכך, ביום שבו ניתן ההיתר נערכו גם נישואיהם של האחים לבני זוגם. את חופתם ערכו הרב הראשי לצה"ל, הרב מרדכי פירון והרב משה אושפיזאי, רבה של רמת גן. הרב גורן מימן מכיסו את הוצאות החתונה.¹⁷

פסק בית הדין ונישואי האח והאחות עוררו סערה עזה בעולם היהודי בארץ ובתפוצות. ח"כ שלמה לורנץ מאגודת ישראל¹⁸ הודיע שיוקמו קהילות נפרדות ותנוהל מגילת יוחסין שבה יירשמו המותרים לחיתון. הוא קרא מעל בימת הכנסת: "איננו מכירים עוד ברב גורן כרב ראשי לישראל ולא נקבל את פסקי ההלכה שלו". הרב אליעזר-מנחם שך¹⁹ התבטא בשיבת מרכז אגודת ישראל: "מי שמכניס לקהל ישראל ממזרים שעליהם נאמר כי לא יבואו בקהל (על פי דברים, כג, ג) הוציא עצמו מלהיות רב בישראל". עם זאת יודגש בשיבת אגודת ישראל לא התקבלו דברי לורנץ שיש לגזור מסקנות מעשיות בעקבות הפסק.²⁰

העדה החרדית בירושלים פרסמה כרוזים וכינתה בהם את הרב גורן בכינויים חריפים. היא אף יזמה עצרת מחאה בירושלים על פי קריאת רבה של העדה החרדית, הרב יצחק יעקב וייס.²¹ בעצרת השתתפו אלפי אנשים, ונערך בה "מעמד קריעה" במחאה "נגד הנבלה שנעשתה בישראל". באותו מעמד הוכרז שלפסקיו של הרב גורן אין ערך.²² עצרת מחאה נוספת התכנסה בבני ברק בנוכחות הרב שך,

- 16 ראו עיתוני התקופה, 20 בנובמבר 1972.
- 17 אמנון טייטלבוים, הרב אלוף גורן, שירות הסרטים הישראלי, 2005.
- 18 שלמה זלמן לורנץ (1918–2009) – חבר כנסת במשך 33 שנים מטעם צעירי אגודת ישראל, שהייתה סיעה בתוך אגודת ישראל וייצגה את הזרם החרדי הליטאי בהנהגת הרב שך.
- 19 הרב אלעזר מנחם מן שך (1898–2001) – ראש ישיבת פוניבז' ומנהיגו של הציבור החרדי-ליטאי.
- 20 "הארץ", 22 בנובמבר 1972, עמ' 3. יצוין שעיתון אגודת ישראל "המודיע" לא אזכר כלל את דבריו של לורנץ.
- 21 הרב יצחק יעקב וייס (1901–1989) – רבה של העדה החרדית בירושלים וראש בין הדין שלה, מחבר ספר השו"ת מנחת יצחק. ראו כרוז הקוראת להשתתף בעצרת זו אצל יוסף סאקס (עורך), מלחמות ה', ניו יורק תשמ"ג, עמ' רפ.
- 22 צבי מאשקאוויטש, "דבר העצרת", אוצרות ירושלים קיא (תשל"ג), עמ' רפא.

הרב יעקב לנדא והרב שמואל הלוי ואזנר.²³ בעצרת הופיע גם בורוקובסקי וחזר על טענתו שהוא יהודי.²⁴

כרזה נוספת בדבר בטלות פסקיו והוראותיו של הרב גורן התפרסמה כמה ימים לאחר מכן בחתימותיהם של הרב יעקב ישראל קנייבסקי,²⁵ הרב יחזקאל אברמסקי,²⁶ הרב יוסף שלום אלישיב,²⁷ הרב שלמה זלמן אוירבך²⁸ וראשי ישיבות "חברון" ו"מיר".²⁹ הרב אלישיב, אשר עמדתו היא שהכריעה נגד התרתם של האחים בבית הדין הרבני הגדול, פרש מכהונתו בבית הדין לאחר בחירתו של הרב גורן לרב ראשי ומתוך התנגדות לחוות דעתו, ואף הוביל את המאבק נגדו.³⁰

אל מול ההתנגדויות החריפות נגדו הגיב הרב גורן בטענה שהוא ביסס את הפסק על פסק דומה שנתן רבה של העדה החרדית, הרב וייס, ובו הפקיע גם הוא גיור בשל אי שמירת מצוות במקרה של עגינות.³¹ הוא ציין שכאשר שלח לו את חוות דעתו בנושא, כשנה לפני מתן ההכרעה על ידי בית דינו המיוחד, סמך עליו הרב וייס את ידיו. כנגד הטענה שפסקיו ניתנו בלחץ השלטון השיב הרב גורן שדווקא הפעלת לחצים על ידי גורמים קיצוניים מונעת מדיינים לפסוק על פי שיקול דעתם והרתיעה דיינים שאליהם פנה מלהצטרף לבית דינו למרות הסכמתם לנימוקיו. בתגובה לקריאתו של לורנץ להקים קהילות נפרדות הבהיר הרב גורן

- 23 שם, עמ' רפב. הרב יעקב לנדא (1893–1986) – חסיד חב"ד, רבה הראשי האשכנזי של העיר בני ברק; הרב שמואל הלוי וואזנר (נולד ב-1913) – ראש ישיבת חכמי לובלין בבני ברק, רבה של שכונת זכרון מאיר בעיר ומגדולי הפוסקים ביהדות החרדית.
- 24 ראו עיתוני התקופה, 26 בנובמבר 1972.
- 25 הרב יעקב ישראל קנייבסקי (1899–1985) – כונה "הסטייפלר" על שם מקום הולדתו. גיסו של החזון איש, מנהיג רוחני בולט של הציבור החרדי בישראל.
- 26 הרב יחזקאל אברמסקי (1886–1976) – רבה של קהילת מחזיקי הדת בלונדון וראש בין הדין בלונדון. לאחר עלייתו לארץ לימד בישיבת סלבודקה בבני ברק ומונה לנשיא ועד הישיבות בארץ ישראל. מחבר "חזון יחזקאל" על התוספתא.
- 27 הרב יוסף שלום אלישיב (נולד ב-1910) – שימש דיין בבית הרבני העליון לערעורים אך פרש בעקבות פרשת האח והאחות, ראו לעיל הערה 4, עמ' 47.
- 28 הרב שלמה זלמן אוירבך (1910–1995) – ראש ישיבת קול תורה, מגדולי הפוסקים בימיו.
- 29 דגלנו, רכב-רכג (כסלו תשל"ג), עמ' א; "המודיע", 24 בנובמבר 1972, עמ' 1; שלמה כהן, פאר הדור, בני ברק תשל"ג, עמ' רנ-רנא. שר הדתות ורהפטיג הגיב לכרזה בהודעה שהוא שוקל לשלול את הרישיון לרישום נישואין מרבנים שחתמו על הכרוז ומחזיקים ברישיון זה. "ידיעות אחרונות", 12 בדצמבר 1972, עמ' 8.
- 30 יהושע לויץ, השקדן: פרקי מופת אודות ר' יוסף שלום אלישיב, ירושלים תש"ע, עמ' 179–193.
- 31 הרב יצחק יעקב וייס, שו"ת מנחת יצחק, א. ירושלים תשל"ח, סימן קכב.

שיפטר את כל הרבנים, הדיינים, המשגיחים ושאר בעלי התפקידים הציבוריים אשר ייתנו ידם לזממה זו. הרב גורן ציין שגם את ספרי הרמב"ם שרפו, ואף הרב קוק סבל מהתקפות חריפות אשר "הוציאו אותו מכלל ישראל".³² הרב עובדיה יוסף הכריז בתחילה שהוא מקבל את הפסק ולא יצא נגדו נחרצות אף שהתנגד כאמור לכינוס בית דין מיוחד.³³ הוא אף ניאות באותה עת לפגישת פיוס עם הרב גורן והוציא הודעה המגנה את מעשי האלימות נגדו. עם זאת, לאחר מספר שבועות הביע הסתייגות מהפסק.³⁴ לאחר שפורסם שהוא חתם על תעודת הנישואין של האח חנוך לנגר, טען שהוחתם עליה בערמה, ללא ידיעתו.³⁵

מרכז מפלגת העבודה, אשר ראשיה חיכו זה חודשים רבים לקבלת הפסק בתקווה לפתרון הטלטלות הפוליטיות, שיבח את מעשהו של הרב גורן והכריז שהוא הוכיח שהרבנות הראשית לישראל מסוגלת לפתור בעיות דת ומדינה. בעקבות הפסק אף הוחלט בישיבת המרכז להמשיך בהשעיית הצעות חוק בעניין תיקון חוק הנישואין.³⁶ גולדה מאיר אשר חששה שההתקפות החריפות על הרב גורן יפגעו ביכולתו וביכולתם של רבנים אחרים לפסוק לקולא בענייני מעמד אישי ובעניינים אחרים, ניסתה לשכך את הסערה העזה סביב הפסיקה. בישיבתה השבועית של הממשלה הועלתה לדיון סוגיית "ההתפרעויות נגד הרב גורן", והועלתה האפשרות לשלול מתן תקציבים ופטור מגיוס לישיבות המנהלות את מסע ההסתה.³⁷

- 32 ראו תגובות הנגד ותגובתו של הרב גורן בכותרות הראשיות של עיתוני התקופה, 21–23 בנובמבר 1972; נאום בפני כנס מהנדסים, "ידיעות אחרונות", 24 בדצמבר 1972, עמ' 7.
- 33 על פי דיווחי העיתונים, בעת שנודע על ההיתר הוא אמר "ברוך שפטרנו". ראו עיתוני התקופה, 20 בנובמבר 1972.
- 34 חן ופפר טוענים שהיה זה בעקבות לחצים מצד גופים חרדיים. ניצן חן ואנשל פפר, מרן, עובדיה יוסף, הביוגרפיה, ירושלים 2004, עמ' 196–197.
- 35 ראו עיתוני התקופה, 7–8 בינואר 1973. לדברי הרב בנימין לאו, נטה הרב יוסף במשך השנים להקל בהתרת ממזרים, אף כי התנגד לפרסום הנרחב של שיטות ההתרה. הרב בנימין לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב תשס"ה, עמ' 107.
- 36 ראו עיתוני התקופה, 23 בנובמבר 1972.
- 37 ראו עיתוני התקופה, 27 בנובמבר 1972; "המודיע", 12 בדצמבר 1972, עמ' 1.

מנהיגי המפד"ל, ובראשם שר הדתות זרח ורהפטיג,³⁸ עמדו לצד הרב גורן וראו במאבק נגדו מאבק שמנהל העולם החרדי נגד עולם הרבנות הציוני. תגובתם החריפה של רבני הציבור החרדי הובילה את הרב גורן למהר לפרסם בטבת תשל"ג, כחודש לאחר מתן ההיתר, ספר שבו פרס את השתלשלות האירועים שהובילו למתן פסיקתו ואת הנימוקים ההלכתיים לפסיקה בצירוף מסמכים ועדויות לביסוסה.³⁹ את הספר הוא שלח לרבנים ברחבי הארץ והעולם⁴⁰ בתקווה שהוא "יחסום פיהם של רשעים דוברי שקר ומהלכי אימים בארץ ובתפוצות [...] כל אחד יוכל כעת להיווכח, בדברי האמת לאמיתה של תורה עליהן מבוסס ההיתר".⁴¹

פרסום ספרו הוביל לתגובה מנומקת נגדו מצד חברו של הרב גורן לספסל הלימודים בישיבת חברון, הרב בצלאל ז'ולטי.⁴² בין השאר הוא טען שהעדויות שגבה הרב גורן נגבו שלא על פי ההלכה המחייבת את גבייתן בנוכחות בעל הדין; פרסום פסק הדין ללא חשיפת שמות הדיינים מנוגד גם הוא לדין; ועצם ביטול הגזרות בטענה שבורוקובסקי חזר לדתו הנוצרית הוא בעייתי.

שני דיינים פרסמו תגובות מפורטות למאמריו של הרב ז'ולטי וגיבו את פסיקת הרב גורן, אחד מהם בשמו המלא – ר' אליעזר שפירא, דיין בבית הדין בירושלים וחבר מועצת הרבנות הראשית. מלבד תגובתו ההלכתית הבהיר הרב שפירא כי "ניסיון לברור הלכתי של הנושא הוא מובן ונכון", אך יש לתמוה על כך שהרב ז'ולטי נקט לשון מבזה ופוגעת אשר "אינה מקובלת בעולמה של תורה".⁴³ מלבד

- 38 זרח ורהפטיג (1906–2002) – משפטן וחבר כנסת מטעם המפד"ל מהכנסת הראשונה ועד התשיעית, שר הדתות בשנים 1961–1974.
- 39 הספר פורסם בהוצאת הרבנות הראשית. הרב יוסף הביע את הסתייגותו על כך שהרב גורן הוציא זאת תחת השם הרשמי של הרבנות הראשית על אף התנגדותו לפסק. "ידיעות אחרונות", 19 בדצמבר 1973, עמ' 5.
- 40 מכתבים לרבנים בצירוף עותק הספר מינואר 1973 מצויים בתיקיו של הרב גורן. ארכיון הרב גורן (להלן: אר"ג), תיק מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.
- 41 הרב גורן לרב אליעזר ברנשטיין, 2 בינואר 1973, אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.
- 42 הרב בצלאל ז'ולטי, "גילוי דעת", הפרדס מז (ו) (תשל"ג), עמ' 6–11; מז (ז) (תשל"ג), עמ' 7–12. הרב בצלאל ז'ולטי (1920–1982) – דיין בבית הדין בירושלים ולאחר מכן בבית הדין הגדול לערעורים. בשנת 1978 התמנה לרבה הראשי האשכנזי של ירושלים וכיהן בתפקיד זה עד פטירתו.
- 43 [ח"מ], "מכתב גלוי ל'בעל גילוי דעת'", "הצפה", 2 בפברואר 1973, עמ' 5; הרב א' שפירא – "גילוי דעת" ואמיתה של תורה, "הצפה", 9 במרס 1973, עמ' 3.

זה פרסם הרב גורן שדיינים נוספים הסכימו לפסק הדין מלבד התשעה שחתמו עליו מתחילה אך סירבו לחשוף את שמותיהם פן יבולע להם.⁴⁴ תמיכה משמעותית קיבל הרב גורן מהרב צבי יהודה הכהן קוק,⁴⁵ שעם קבלת הספר הודה לרב גורן על הפסק שלדבריו "מבטל את הלעז על נפשות אחינו ואחותנו".

בחודשים שלאחר פרסום הפסק הופעל לחץ על רבנים בארץ ובעולם שיגנו אותו. בעיתונות החרדית פורסמה מודעה מטעם הרב משה פיינשטיין⁴⁶ בשם חברי אגודת הרבנים של ארצות הברית ושל קנדה⁴⁷ שלאחר שהרב אברמסקי פסל את הפסק הם הצטרפו לקריאה שכל הוראותיו ופסקיו של הרב גורן בטלים.⁴⁸ הרבי מליובאוויטש,⁴⁹ אשר עמד בקשרים קרובים עם הרב גורן קודם לכן, יצא אף הוא נגד הפסק ובררשה לפני קהל חסידי בניו יורק דרש מהרב גורן להתפטר מכהונתו ולומר לממשלה "לא ארשה לכם לנצל אותי במסע שלכם נגד התורה". הוא ציין שגם אם ההיתר תואם את ההלכה הרי כיוון שעשה זאת בלחץ הממשלה הוא נפסל מפסיקה בעניין.⁵⁰ הרב יוסף אליהו הנקין⁵¹ לעומתם טען שאסור לאיש לחלוק על הרב גורן כיוון שנתמנה לרב ראשי והוא מגדולי הדור. את הטענות שנטענו כאילו הרב גורן פסק מה שפסק בשל הבטחות שלטוניות ביטל כלאחר יד

- 44 "הצפה", 24 בדצמבר 1972, עמ' 1.
- 45 הרב צבי יהודה הכהן קוק (1891–1982) – בנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ועורך כמה מכתביו. ממנהיגי הרוחניים הבולטים של הציונות הדתית. עמד בראש ישיבת מרכז הרב כשלושים שנה, עד פטירתו.
- 46 הרב משה פיינשטיין (1895–1986) – ראש ישיבת תפארת ירושלים בניו יורק, הוכר כפוסק הלכה חשוב, מחבר שו"ת אגרות משה.
- 47 אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה היא בעלת אופי חרדי, מה שאין כן הסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה הנחשבת מתונה ומזוהה עם המזרחי.
- 48 "המודיע", 11 בדצמבר 1972, עמ' א.
- 49 רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש (1902–1994) – האדמו"ר השביעי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד, עמד בראש החסידות משנת 1951 ועד לפטירתו ואחראי לפריחתה של החסידות ולמפעל השלוחים – חסידים שנשלחו מטעמו להפיץ את היהדות בעולם. על הקשרים הקרובים בין הרב גורן לרבי מליובאוויטש, ראו מחקרי (לעיל הערה 2), עמ' 183–184.
- 50 "הצפה", 27 בנובמבר 1972, עמ' 1. בשיחותיו טען הרבי מליובאוויטש שהפסק ניתן כנגד שוחד – כספים שהממשלה העבירה לרב גורן על ידי עקיפת שר הדתות למימון פעולותיו ברבנות הראשית. שניאורסון, הרב מנחם מנדל, שיחות קודש, א, ברוקלין תשל"ג, עמ' 445.
- 51 הרב יוסף אליהו הנקין (1881–1973) – מגדולי הפוסקים בארצות הברית, ראש ארגון עזרת תורה לסיוע לתלמידי חכמים ולנזקקים מטעם אגודת הרבנים בארצות הברית.

ואמר שהן פוליטיקה ולא הלכה. נכדו, הרב יהודה הרצל הנקין, ציין שלמרות הפצרות ולחצים רבים שהופעלו עליו מצד רבנים שונים הוא המשיך להחזיק בדעתו זו עד סוף ימיו.⁵² הרב יוסף דב סולובייצ'יק⁵³ הבהיר שלא יביע את עמדתו כיוון שלא עיין בפסק. הוא סלד מהניסיונות לגרור אותו להתבטא נגדו.⁵⁴ הרב סולובייצ'יק אף ניסה ללא הצלחה לשכנע את הרב פיינשטיין שלא יתבטא בעניין.⁵⁵ גם הרב אליעזר ברנשטיין, ראש הסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה, עמד לצד הרב גורן ותמך בפסיקתו.⁵⁶ הרב גורן אף זכה בתמיכתו של הרב פרופ' שאול ליברמן, רקטור בית המדרש לרבנים בארצות הברית, אשר נחשב למוסד קונסרבטיבי.⁵⁷ הרב ליברמן דיבר בזכותו, אך סירב להביע את עמדתו העניינית.⁵⁸ במכתב לרב גורן הסביר שהוא מסרב להביע עמדה מפורשת בעניין משום שאינו רוצה לגרום לו נזק כאשר "הקנאים יאמרו: נמצא עוד רב קונסרבטיבי שמסכים להרב הראשי, מצא מין את מינו [...] אבל לך אכתוב את האמת: בדרך אותך ה' וישר כוחך. אני מכיר גם את תורתך ואת יראת השמים שלך, ובטוח אני שצדקת".⁵⁹

רבנים ראשיים באירופה תמכו אף הם תמיכה פומבית בפסק. רבה הראשי של צרפת, הרב יעקב קפלן, רבה של שטרסבורג, הרב ישראל ורשבסקי ורבה הראשי של בריטניה הרב עמנואל יעקובוביץ' הביעו את תמיכתם ברב גורן בעת שביקרו בלשכתו.⁶⁰ ועידת רבני אירופה שהתכנסה באמצע דצמבר, כחודש לאחר מתן הפסק, שלחה ברכה לרב גורן והחליטה לחזק את ידיו "ביישום עקרונות ההלכה

- 52 הרב יהודה הרצל הנקין, "אמונות ודעות הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצ"ל", שנה בשנה (תשל"ט), עמ' 408; הרב יהודה הרצל הנקין, שו"ת בני בנינים, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' רי.
- 53 הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק (1903–1993) – איש הלכה והגות, ראש ישיבת רבי יצחק אלחנן בארצות הברית, נחשב מנהיגה של האורתודוקסיה המודרנית שם.
- 54 "הצפה", 19 בדצמבר 1972, עמ' 1. גם לדברי הנשיא שז"ר, הוא ביקש להראות את פסק הדין לרב סולובייצ'יק בעת ביקורו בארצות הברית, אך הוא "סירב לדעת מזה". [ח"מ], תשורה, כפר חב"ד תשס"ב, עמ' 86–87.
- 55 הרב אליעזר ברנשטיין לרב גורן, חנוכה תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.
- 56 הרב אליעזר ברנשטיין לרב גורן, י"ז בטבת תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.
- 57 פרופ' שאול ליברמן (1898–1983) – חוקר התלמוד, עמד בראש מכון הארי פישל לחקר התלמוד, ולאחר מכן היה רקטור בית המדרש לרבנים בארצות הברית.
- 58 "ידיעות אחרונות", 21 בנובמבר 1972, עמ' 2.
- 59 ליברמן התכוון כנראה לתמיכתו של פרופ' פנימון גרינברג, מראשי התנועה הקונסרבטיבית, אשר שיבח את הרב גורן על מעשהו, ולדבריו הוא "קידש שם ה'". "הבוקר הזה" (תכנית הבוקר של רשת ב' בקול ישראל), 20 בנובמבר 1972.
- 60 "הצפה", 7 בדצמבר 1972, עמ' 1.

בכניין המדינה".⁶¹ גם רבה הראשי של רומניה, הרב משה רוזן, התבטא שאין לערער על מעשה בית דין של הרב גורן.⁶² מנגד פרסמו רבנים בקהילות בזל, לוצרן וציריך תמיכה בהוראת רבנים על בטלות פסיקותיו של הרב גורן.⁶³ תקופה קשה ביותר עברה על הרב גורן. הוא סבל מהתקפות אלימות באירועים שבהם השתתף,⁶⁴ ואף נשלחה מעטפת נפץ לביתו ורק הודות לערנותו של בנותיו לא התפוצצה.⁶⁵ אווירת המתיחות הקשה אילצה את הרב גורן להסתייע בשמירת כוחות הביטחון במשך כחצי שנה.⁶⁶ הוא הרבה לבטא את הקושי אשר גרמו לו ההתקפות נגדו בכנסים שבהם השתתף בחודשים שלאחר מתן הפסק. הוא התבטא כי "גם אם אשאר לבדי, אמשיך במאבק ובמלחמה, כדי שאוכל להוכיח שתורת ישראל היא תורת חיים. לא עוד למות על קידוש השם. אלא לחיות על קידוש השם".⁶⁷ הוא הרבה לציין שהוא ממשיך דרכו של הרב קוק בעניין זה והזכיר את פרשת אברהם סטבסקי שבה עמד הרב קוק לבדו מול דעת רוב היישוב.⁶⁸ הוא הגדיר את היוצאים נגדו "שונאי ציון" וציין שההתקפות נגדו הן המשך של ההתנכלויות לגדולי ישראל במשך הדורות, "ואל לנו להתחשב אתם ועם מעשיהם הנלוזים".⁶⁹ סבלו היה כפי הנראה כה רב עד כי השווה את צרותיו לאלו של איוב: "הצרות של איוב, אמר פעם לי הרב [קוק] הן כאין וכאפס כלפי הצרות שמעוללים לי. וברוך ה' אני לא מפגר אחריו בנדון זה לפחות".⁷⁰

61 "הצפה", 17 בדצמבר 1972, עמ' 1.

62 "הצפה", 22 בינואר 1973, עמ' 2.

63 "המודיע", 1 בדצמבר 1972, עמ' א.

64 בלוויה בבית העלמין בנס ציונה תקפו אותו שלושה אברכים משיבת פוניבו' ובמקומות אחרים נשמעו כלפיו קריאות גנאי. "ידיעות אחרונות", 23 בנובמבר 1972, 24 שעות, עמ' 5.

65 ראו עיתוני התקופה, 29 בנובמבר 1972, עמ' 1.

66 על פי ריאיון עם דוד איינהורן, ראש לשכתו של הרב גורן בשנים 1971–1974, א' באדר תשס"ט.

67 דבריו בכנס שהתקיים בהיכל שלמה בפני כאלף תלמידי תיכון. ראו עיתוני התקופה, 1 בדצמבר 1972.

68 אברהם סטבסקי (1906–1948) – פעיל בתנועות בית"ר וברית הבריונים. זוכה מאשמה ברצח חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בשנת 1933.

69 אר"ג, תיק מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.

70 הרצאתו בפני ועידת המזרחי לרגל יובל השבעים לתנועה – פרוטוקול ועידת המזרחי לרגל יובל השבעים לתנועה, 8 בינואר 1973, גצ"ד (גנזך הציונות הדתית), 73/13. לאחר כמה שנים הבהיר הרב גורן שפרשה זו פגעה קשות בכריאותו. על פי ריאיון שנערך עם הרב גורן

בתגובה למכתב עידוד ששלח לו ליברמן, כנזכר לעיל, גילה הרב גורן את לבו בדבר הקושי הגדול שגרמה לו הפרשה. עם זאת הבהיר שהוא בטוח שפעל על פי שיקול דעתו ההלכתי בלבד ללא התחשבות בדעות המתנגדים לו:

כבודו מודע בודאי בכל מה שעובר עלי בזמן האחרון: נתקיים בי: "כל משברייך וגלייך עלי עברו". אולם אני שמח לציין שמעולם לא הרגשתי את עצמי חפשי להחליט, להורות ולפסוק לפי מצפוני ושיקול דעתי כמו היום. השתחררתי ב"ה מכל המחשבות הפסולות שהטרידו אותי תמיד, מה יאמר זה ומה יאמרו אלה לאלה, כעת אני מקיים אין לדיין אלא מה שענינו רואות. מכיון שמברכים על הרעה כעין הטובה, אני חושב לא רק גם זו לטובה, אלא בדיעבד גם לכתחילה טוב. ראשית חכמה בהנהגה רוחנית ציבורית היא שהמורה הוראה יהיה שלם עם עצמו, "ולא תגורו מפני איש", גם היא אזהרה היא מן התורה (דברים א, יז). עכ"פ בכל הנוגע אלי אי"ה לא ארתע ולא אסוג מדרכי ומדרך לימודי והוראותי, וה' ינחנו בדרך האמת הצרופה של תוה"ק, והאמת והשלום אהבו.⁷¹

הדי הפרשה הוסיפו לתפוס מקום מעל דפי העיתונות גם חודשים לאחר חתונתם של האחים. בורוקובסקי פנה לבג"ץ, ועל מנת שיוכל להוכיח שהוא יהודי ביקש צו על תנאי המורה לרב גורן להסביר מדוע אינו מראה לו את המסמכים שעליהם התבסס בקביעתו.⁷² בג"ץ קבע שפסק הדין של הרב גורן ובית דינו אינו נוגע לבורוקובסקי ואינו מחייב אותו, והוא ימשיך להיות מוכר כיהודי על ידי רשויות מדינת ישראל. לכן, קבע בית המשפט, אין פגם בכך שלא זומן להופיע בפני בית דינו של הרב גורן ולא ניתנה לו הזדמנות להעיד ולעייין

ופורסם בחלקו ב"הצפה" בשבת חנוכה תשל"ח, ונוסחו המלא נמצא באר"ג, תיק ראיונות עיתונאיים.

71 הרב גורן לשאול ליברמן, 31 בדצמבר 1972, אר"ג, תיק מכתבים אישיים. לאחר שקרא ליברמן את ספרו של הרב גורן על אודות הפרשה הוא שלח לו מכתב נוסף ובו קושיה למדנית על פסק הדין. הרב גורן ענה על קושייתו, צירף את מאמרו האמור של הרב אליעזר שפירא והודה לו שוב על תמיכתו בו. הרב גורן לשאול ליברמן, 15 בפברואר 1973, אר"ג, תיק מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות. המכתבים מופיעים גם ב- Marc B. Shapiro, *Saul Lieberman and the Orthodox*. Chicago 2006, pp. 9–11.

72 ראו בג"ץ 494/72, אברהם בורוקובסקי נגד הרב הראשי לישראל, הרב שלמה גורן. דווח בפרדס, מז (תשל"ג), עמ' 30–31.

במסמכים.⁷³ הפרשה התעוררה שוב בכסלו תשל"ד (דצמבר 1973), כאשר בית הדין האזורי בפתח תקווה, אשר פסל את האחים כאשר דן בתיקם, הכריע שבורוקובסקי יהודי, וכי גירור נעשה כדין.⁷⁴

פסיקתו האמורה של הרב גורן הובילה אפוא להכרזת מלחמת קרמה נגדו מצד העולם החרדי. גם קודם לכן הסתייג ממנו עולם זה בשל עמדותיו הלאומיות ופסיקותיו החדשניות בהיותו הרב הראשי לצה"ל והתנגד למינויו לכהונת הרב הראשי לישראל, אך כעת חרף את ביטויו ואת התנגדותו.

יש לציין כי הרב גורן נכנס לתפקידו כרב הראשי לישראל עם מוטיבציה אדירה לחולל שינוי במעמדו ובאופיו של תפקיד זה. הוא ראה ברבנות הראשית לא רק מוסד דתי עליון של מדינת ישראל אלא גם "סנהדרין שבדרך", "הסוללת את הדרך להחזרת מעמד התורה ליושנה, באמצעות יצירת הכלים והאמצעים להשבת הסמכות, היוקרה והאמון של העם כולו בארץ ובעולם במוסד זה".⁷⁵ הוא סבר שהזדמנויות שנוצרו לממש את מטרות הרבנות עם הקמת המדינה ולאחר מלחמת ששת הימים לא נוצלו כיאות על ידי הרבנים הראשיים, וערכו ויוקרתו של המוסד ירדו. מטרתו המוצהרת הייתה "להחזיר את המוסד למעמדו מימי הרב קוק", כפי שהוא ראה אותו, ולהפוך את הרבנות לשם בעל קונוטציה חיובית.⁷⁶ הוא ביקש להגדיר מחדש את סמכויות הרבנות, פעל להשגת תקציבים ממשרד הדתות וממשרדי ממשלה אחרים, והקפיד על פרסום קבוע ועל הסברת פעולות הרבנות על מנת לשפר את דימויה.⁷⁷

בישיבתה הראשונה של מועצת הרבנות הראשית לאחר בחירתו של הרב גורן הוחלט להקים חמש מחלקות חדשות ברבנות הראשית: (א) מחלקה להסברה וחינוך; (ב) מחלקה לקשרים עם הקהילות היהודיות בתפוצות; (ג) מחלקה לכשרות הבשר, המזון, בתי המלון והמסעדות בארץ; (ד) מחלקה לתיאום

73 ראו עיתוני התקופה, 4 באפריל 1973. היו שניסו להסית את בורוקובסקי להגיש את העתירה כבר בראשית הפרשה, בשנת 1971, אך הוא סירב והצהיר שלא ישמש אמצעי בידי בעלי מחלוקת ואינטרסנטים. "ידיעות אחרונות", 23 במרס 1971, עמ' 3.

74 "הצפה", 19 בדצמבר 1973, עמ' 1.

75 שבתאי דון יחיא, "הרב רבי שלמה גורן", שנה בשנה (תשל"ד), עמ' 267–268.

76 אף כי יובהר שגם הרב קוק לא הצליח לבסס את מעמד הרבנות אל מול כוחות ביישוב שהתנגדו לה ובהיעדר אמצעים כלכליים עצמאיים. על זה ראה יוסף אבנרי, "הראי"ה קוק כרבה הראשי של ארץ ישראל (תרפ"א–תרצ"ה) – האיש ופועלו", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ט, עמ' 128–156.

77 איינהורן, ריאיון (לעיל הערה 66).

ולקשרים בין הרבנות הראשית לישראל לדיינים ולרבנים בארץ; (ה) מחלקה לשבת ולטהרת המשפחה.⁷⁸ עוד הוחלט בישיבה שמועצת הרבנות הראשית תהיה פעילה ודינמית ותקיים ישיבות קבועות אחת לשבועיים ולא רק אחת לכמה חודשים בהתאם לצורך כפי שהיה נהוג בעבר.⁷⁹

אולם מרבית יזמותיו אלה של הרב גורן לא יצאו אל הפועל, בעיקר בשל יחסו העוין של העולם החרדי לתפיסתו. בשנים שלאחר פסק האח והאחות הוא סבל קשות מסירובם של מנהיגים ושל רבנים מקרב ציבור זה לשתף פעולה עם יזמותיו האמורות. כן ניסו הללו השכם והערב להביא להפסקת כהונתו והובילו לחקיקת חוק הרבנות הראשית אשר הגביל את כהונת הרבנים הראשיים לעשר שנים בלבד. נוסף על כך, פרשת האח והאחות הייתה "יריית הפתיחה" למערכת יחסים עכורה בין שני הרבנים הראשיים.⁸⁰ מערכת יחסים זו פגעה אף היא קשות במעמדו של הרב גורן כרב הראשי לישראל והובילה לשיתוקה של הרבנות הראשית.

מנגד, הפגיעה החמורה במעמדו של הרב גורן בשל תגובת ראשי הציבור החרדי כלפיו יצרה תחושה אצל נציגי מפלגות חילוניות שהרב גורן לא יוכל להמשיך ולפעול ביעילות לפתרון בעיות הנוגעות למעמד אישי. הללו חידשו את ניסיונותיהם לשנות את החקיקה בענייני גירושין ונישואין.⁸¹ דוגמה מובהקת לפגיעה במעמדו של הרב גורן, אשר הובילה להדרתו ממעורבות בעניינים ציבוריים מרכזיים, היא ההחלטה שלא לשלבו בבית הדין שקבע את מעמדן של אלמנות מלחמת יום הכיפורים בשנה שלאחר מתן הפסק. הרב פירון אשר כיהן

78 הרב שמואל כץ, "יומן פעילות של הרבנות הראשית", א' ורהפטיג וש' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1405. הרבנות הצבאית, שבה כיהן הרב גורן שנים רבות, אף היא הייתה מורכבת ממחלקות שונות: מחלקת כשרות, מחלקת הווי דתי ועוד. יצוין שעד לחקיקת חוק הרבנות הראשית לישראל (התש"ס/1980) לא הוגדרו בחוק סמכויותיה של הרבנות הראשית הגדרה מסודרת, אלא פוזרו בחוקים שונים, כגון הסמכות למתן תעודות הכשר ולמתן כשירות לכהן כרב עיר ודיין. לפיכך הרבנות הראשית לא הכילה מחלקות שטיפלו בעניינים נוספים. מכאן הכר הנרחב ליזמותיו של הרב גורן לחדש את פני הרבנות הראשית. ראו אביעד הכהן, "הרבנות הראשית לישראל: היבטים משפטיים", א' ורהפטיג וש' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 159–228.

79 פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' בכסלו תשל"ג, אמ"י (ארכיון מדינת ישראל), גל 43552/1.

80 לאו, שני מלכים (לעיל הערה 3), עמ' 88.

81 "ידיעות אחרונות", מוסף שבת, 17 באוגוסט 1973, עמ' 9. הצעותיה של מפלגת הליברלים העצמאיים לשינוי החוק לא התקבלו גם לאחר מכן בשל התנגדותה של המפד"ל והרכב הקואליציה.

כרב הראשי לצה"ל נימק את ההחלטה למסור את ראשות בית הדין שדן בעניין לרב עובדיה יוסף בכך שמעמדו של הרב גורן נפגע והיו שחששו כי לפסיקותיו לא תהא סמכות הלכתית מספקת.

בשנת תשמ"ג, לאחר עשר שנות פעילות רבה, תסכולים וחיכוכים נאלץ הרב גורן לפרוש מתפקיד הרב הראשי לישראל בתחושה קשה של החמצה ואכזבה על כך שלא הצליח לממש את שאיפותיו בתפקיד זה.⁸² בפתח שנות כהונתו הוא בחר להוביל מהלך אמיץ של הכרעה נועזת בעניינם של האח והאחות, אך הוא שילם מחיר כבד ביותר בגין מעורבותו בפרשה. פרשה זו וההדים הציבוריים שהיא עוררה הטילו צל כבד על המשך תפקודו כרב הראשי לישראל ונטרלה את יכולתו להמשיך ולהשפיע באופן משמעותי בתחום יחסי דת ומדינה ובתחומים נוספים.

82 ראו מחקרי (לעיל הערה 2), עמ' 63–64.

